ISSN No. 0974-035X

An Indexed, Refereed & Peer Reviewed Journal of Higher Education

Towards Excellence

UGC-HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT CENTRE,
GUJARAT UNIVERSITY, AHMEDABAD, INDIA

તત્વજ્ઞાની કવિ અખાની જીવનયાત્રાના ચિંતનની પ્રસ્તુતિરૂપ નાટક : ‘અખો’

ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી

મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં જેને તત્વજ્ઞાની કવિના બિરુદથી નવાજવામાં આવે છે, એવા કવિ અખાના જીવનપ્રસંગોને નાટકના સાહિત્યપ્રકારમાં ઢાળી જન-પ્રસ્તુતિ માટે લખાયેલું નાટક ‘અખો’ ધ્યાનાર્હ છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંત પરંપરા અને સાહિત્યનો-ચિંતનનો ઘણો બહોળો ભાગ ધરાવે છે, એવી આ સાહિત્ય-વિચાર-ચિંતન-ધારામાં અખો અનુભવની એરણ પર જગતના સત્યને પોતાના જીવનમાં એક પછી એક બનતી ઘટનાઓથી પામતો જાય છે અને આ ઘટનાઓના અનુભવજન્ય ચિંતનને શને: શને: ગળે ઉતારતા નાટ્યકાર ચિનુ મોદી ‘અખો’ નાટક ગુજરાતી પ્રજાના ખોળે ધરે છે.

ગુજરાતી સાહિત્યનો ‘અખો’ અને પિતાએ પાડેલું નામ તે ‘અક્ષયદાસ’. ‘અક્ષય’નો આમ તો સોનીનો ધંધો; પણ, જીવનની એરણ પર પોતાનું જીવન ચકાસતા તત્વજ્ઞાનનો ન ખૂટે અને ન મિથ્યા જાય એવું ખરું સોનું થઈને નીકળ્યો ‘અખો’. કહેવાય છે કે, આ જગતમાં આવનારને કોઈ કંઈ પણ ન શીખડાવે તો પણ સમય બધું શીખડાવી દે, એટલે જ તો સમયથી સારો કોઈ શિક્ષક નથી. આવું જ કંઈક અખાના જીવનમાં બન્યું અને સોનીમાંથી અખો ભગત બની જગતને સરળ-સચોટ-માર્મિક કટાક્ષથી જીવ-શિવનું સત્ય બતાવી ગયો. તેની આ અનુભવવાણીને સાહિત્યિક શ્રદ્ધાંજલિ આપતું આ નાટક જોઈએ તો, નટની પ્રસ્તુતિથી નાટક શરૂ થાય છે. નટ તેની સાહજિક અદામાં રંગભૂમિ પર ખાંખાખોળા કર્યા પછી ઉખાણાંરૂપે પૂછે :

‘ઘાલા મારા, પ્રેક્ષક ખ્યારા

વાત કરુ હું જૂની –

વરસો પહેલાં અંદાવાદે

સોની ઘડતો :

ક્યારેક માળા, ક્યારેક ચૂની –

સોનાની ચૂની –

સત્તરમાં સેકાના પૂર્વાર્ધમાં અમદાવાદ જિલ્લાના જેતલસર ગામે સોની કુટુંબમાં જન્મેલો : નામ ?... અખો.’ (પૃ.152)

આમ, અહીં અખાની પ્રાથમિક માહિતી નટ દ્વારા પ્રેક્ષકોને સરળતાથી મળી જાય. પિતાએ અક્ષયદાસ નામ રાખ્યું; પણ, અપભ્રંશે ‘અખો’ લોકજીભે ચડી ગયું. અમદાવાદ વસવાટ કરે છે. માતા છે નહીં અને પિતા તથા બહેન સાથે છે. એવામાં પિતા અચેતન થાય છે. માતા પછી પિતાનું મૃત્યુ અખાના ચિત્તને એનો ઘસરકો પહોંચે છે; પરંતુ, વ્હાલસોઈ બહેન હતી એટલે અખાના હૃદયને શાંતા હતી. અખાની બહેનને ‘જમના’ નામની સખી, જેને અખાએ બહેન માનેલી. હવે અખાની મા જણી બેન પણ માંદગીથી સંસારમાંથી વિદાય લે છે. હવે અખાના ચિત્તમાં ખાલીપો ક્ષણેક્ષણ ભરાતો જાય છે. ચિત્ત ઝ્લાનિમાં ડૂબી ગયું છે.

‘બની બ્હાવરો આમ ધૂમે તે

કંપે મારી છાયા રે

મારા માડી જાયા રે....’

હું ને તું બે એક વૃક્ષના

હતાં પાંદડાં લીલાં –

ખર ખર ખર ખર પડી હું

મરણવાયુ વેગીલા –

ભલે ગુમાવી ડાળ છતાં

ના મૂકું તારી માયા રે

મારા માડી જાયા રે.... (પૃ. 156, 157)

અખા ચિત્ત પર પડેલ આ એક વધારે ઘસરકો... હવે ધીમે ધીમે મોહ પરથી માયા છૂટવાનો દોર શરૂ થાય. જમના (માનેલી બહેન) અખાનું આશ્રયસ્થાન છે અને અખો જમનાને કહે છે કે ‘રાખડી બાંધી માત્ર મારી કાયાનું નહીં, મારી માયાનું પણ રક્ષણ કરજે, હોં....’ (પૃ. 157) એમ એકબીજા પર વિશ્વાસ રાખવાના કોલ આપે છે.

એક દિવસ જમના અખા પાસે કંડી સાફ કરાવવા આવે કંઠી પાછી લેતા જમનાને તે ભારે લાગી. હવે જમનાને જાત-ભાતના વિચારો આવવા લાગ્યાં અને અંતે ‘સોની વાલમાંથી રતિ

ન ચોરે તો એનો ધંધો લાજે’ એમ વિચારી ‘ચોકસી’ને બતાવે છે. એક તોલાની કંઠી હવે સવા તોલાની છે અને કાપ મૂકી તેના સોનાની ખરાયનો એ ઘસરકો હવે અખા અને જમનીના નિર્મળ પ્રેમ પર લાગે છે. અખાનો વિશ્વાસ તૂટતા ‘પ્રેમ એ પાપ છે તે સમજાઈ ગયું’ – ‘સંસારીનું સુખ કાયું, ઝાંઝવાના નીર જેવું....’ એય ગયું.

પરિવાર ગુમાવ્યા પછી અખાનું નંદવાયેલું મન હવે ડામાડોળ થઈ જાય છે, તે વૈરાગ્યની દિશા દોડવા તો માંડયું જ હતું ત્યાં એક ઔર ઘટના બની. ઈર્ષાળુ મળતિયાએ અખા જહાંગીરની ટંકશાળમાં સિક્કા ઘડવાનું જે કામ કરતો તે વિશે સૂબેદારને ‘અખો સોનામાં ગરબડ કરે છે’ એમ કહી ફરિયાદ કરી, કે સિક્કાની ખનકમાં ફેર છે. અક્ષયદાસ સિક્કાની ખનકના અવાજમાં કોઈ ફેર નથી સાબિત કરી આપે છે. આ પ્રસંગ વખતે સિપાઈઓ જે રીતે ગુનેગારની જેમ અખાને ‘ખાડિયા’માંથી લઈ ગયા અખાને તેનું માફું લાગે છે. સોનીનો ધંધો બંધ કરી છે ને હવે મન-ચિત્ત ઘડવાનું શરૂ કરે છે અને સંસારના ત્યાગની ભૂમિકા શરૂ થાય છે અને પ્રથમ એકની છેલ્લી કડી છે,

‘જી રે આજ આનંદ મારે અતિ ઘણો
પામી હું તો હરિગુરુ કેરું શરણ –
ભ્રાંતિ ભાંગી રે ભવરોગની
ટળી ગયું જનમ મરણ....’ (પૃ. 163)

અંક બીજો શરૂ થાય કવિ અખાની સાધુ થઈ, સંસાર ત્યજી ગુરુ શોધમાં નીકળી પડે. હવે અહીં સાધુ, સંતો ને મહારાજોનો સંસારીઓ જેવો જ સંસાર, પ્રવાસે નીકળેલા, ઘર ત્યજી પ્રવાસે નીકળેલા અખાને જોવા મળે. કાશીની યાત્રાએ નીકળેલા અખો ગોસાઈજીના મંદિરે પહોંચી ત્યાંના મહારાજની દીક્ષા લેવાની નીતિ-રીતિ જોઈ ભાગી છૂટે. ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર કરવા જતા અખાને ઢોંગી-પાખંડી સંન્યાસી-સંતો-મહારાજોનો ભેટો થાય ત્યાંથી તેની વાણીની માર્મિકતા ભળવાની હવે શરૂ થઈ ગઈ છે અને અખો હવે જ્ઞાનથી જગદીશને પામવાની મથામણ શરૂ કરે.

‘જ્ઞાની તે જે કરે વિચાર
પરપંચ તજે ને સંઘરે સાર;
સકળ કામના સવળી કરે
વાસના પ્રભુ ઠેકાણે ઠરે;

ટાળે આપે ને ભાળે ઈશ

અખા, એવા પુરુષને મળે જગદીશ.’ (પૃ. 167)

ભગવાનને છેતરતા ગુરુઓથી બચીને અખો ‘બ્રહ્માનંદ’ ગુરુ પાસે આવે છે અને તેમનું જ્ઞાન, ‘જે મનુષ્ય અર્જુન જેવા ગુણો ધરાવતો હોય, એ જ ગીતાને સર્વોત્તમ રીતે સમજી શકે. માટે, શ્રોતા થવા અધિકારી બનવું પડશે.’ (પૃ. 168) આમ, બ્રહ્માનંદને ગુરુ કરી તેમની પાસેથી સંન્યાસ દીક્ષા લઈ, ભગવદગીતા, ઉપનિષદો, યોગવસિષ્ઠ, પંચદશી, આધ્યાત્મ રામાયણ જેવાં ઉત્તમ વેદાંત ગ્રંથોનું ગુરુ પાસે શ્રવણ કરી ગુરુ ચીંધ્યા માર્ગે અખો થોડા સમય કાશીમાં રહે છે અને બ્રહ્માનંદનો ઉપદેશ મુમુક્ષને આપતો રહે છે એટલે ત્યાં રહેલા ઢોંગી યોગીઓ-બ્રાહ્મણો વિરોધ કરી, આત્મહત્યાની ધમકી આપે છે. આથી, સાધુ થયેલો અખો કાશી છોડી દે છે અને આ અંક પૂરો થાય.

ત્રીજા અંકમાં દંભી અને ઢોંગી ગુરુની લીલાનો ચિતાર મળે. પછી સંસારનો આ ડખો જાણતો અખો કહે છે કે,

‘પંડિતાઈ કરતાં લાઝ્યું પાપ

પાઈ દૂધ, ઉછેર્યા સાપ’ (પૃ. 177)

આમ, અખો તીર્થાટન કરી પાછો અમદાવાદ આવી જાય. હવે અખા ગુરુનો એક શિષ્ય થવા આવે, કંઠી બંધાવા આવે, અને તેની વાત સાંભળી અખો તેને તર્ક કરવાનું કહે અને તે ગુરુ થવાની સ્પષ્ટ ના પાડે, પણ આવા ભક્તો પર કટાક્ષ કરતા અખો કહે છે કે,

‘એક મૂરખને એવી ટેવ

પથ્થર એટલા પૂજે દેવ.

પાણી દેખી કરતો સ્નાન

તુલસી દેખી તોડે પાન –

એકે અખા બડો ઉતપાત

ઘણા પરમેશ્વર ક્યાંની વાત ?’ (પૃ. 179)

આમ, આંધળુંકિયું કરતા ભક્તોના ઘણા પ્રસંગોનો ચિતાર અખો અહીં આપે અને તેમના પર કટાક્ષ કરતા કહે,

‘આંધળો સસરોને સરંગટ વહુ

એમ કથા સાંભળવા ચાલ્યા સહુ’ (પૃ. 179)

અહીં અખો ફક્ત ગુરુઓ કે પાખંડી સાધુઓની પર કટાક્ષ નથી કરતો પણ લોભી અને અણઘડ ભક્તોની પણ ટીકા કરે છે. પરમાત્મા એક જ છે અને સંપ્રદાયના ગ્રંથો, ષડદર્શન-જ્ઞાનની સરવાણી આ બધા રસ્તા છે-સાધન છે, એક ઈશ્વરને પામવાના. છતાં, લોકો પોતાના મતને પ્રસ્થાપિત કરવાની દોડમાં ભૂલા પડતા જાય છે, જેનો અખાને રંજ છે. તે બધાની પર થઈને કહે છે,

‘શબ્દાતીતને જાણે જેહ

અખા સાચું સાધન તેહ’ (પૃ. 181)

અને છેલ્લે આ અખાના જીવનની ઘટનાઓ-પ્રસંગો-યાત્રાના દર્શન કરાવ્યા પછી પરમાત્માને પામવાની મથામણનું સાર દર્શાવતા નાટકમાં અખા દ્વારા ઉચ્ચારાય...

‘હું હસતો તમતો હરીમાં ભળ્યો...’

હું ઈશ્વર પણ નથી તેમ જ જીવ પણ નથી. અનાદિ અમંત પરમાત્મા સાથે પિંડ અને બ્રહ્માંડના દ્વૈતથી પર, સર્વને ધારણ કરનાર અખિલ વિશ્વાત્માની અલૌકિક ભૂમિકા એ મારું ઘર છે એ સર્વાતીત મારો પંથ છે, મારી અંદર રહેલો આત્માએ મારો ગુરુ છે – એ ઉપાથે છે અને એ જ સાચો છે, પોતાનો મત સાચો છે, પોતાનું દર્શન સાચું છે એમ જગતને ઠસાવવા મથે છે, પણ અખો કહે છે. :

‘અખા એ અંધારો ફૂલો

ઝગડો ભાંગી કો નવ મૂલો’ (પૃ. 181)

અખાના ચિત્તનું આકાશ સાવ ચોખ્ખું છે. કાશીથી પાછા આવી જે હાટડી ખોલી... જે મનના ઘરેણાં ઘડવા શરૂ કર્યા છે તે હાટડી ગુજરાતી સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા આજેય

ધમધોકાર ચાલુ જ છે અને છેલ્લે નાટ્યકાર ભિક્ષુકના મુખે સુંદર ગીત ગવડાવે જેની પંક્તિ જોઈએ તો,

‘કોઈ ઘડાવે સોનુંચાંદી
કોઈ ઘડાવે રૂપું
કોણ આવતું મનને ઘડાવા
છૂપું છૂપું છૂપું ?’
ત્રણે કાળના
કાટ ચઢેલા
તડાક નાંખે તોડી;
એ એરણ
ને
એ જ હથોડી....
નથી હાટડી છોડી’ (પૃ. 183, 184)

ડૉ. હેતલ કિરીટકુમાર ગાંધી

આસી. પ્રોફેસર

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર ઓપન યુનિવર્સિટી

અમદાવાદ

મો. 9408637409

E.mail : hetall.k.gandhi@gmail.com